

Hlava VIII.

Úvahy všeobecné o povaze a působení novověkého průmyslu zvláště vzhledem na sám lid pracující.

§ 97.

Ohlednuvše se ještě jednou na vše co koli se nám událo pozorovati ve Francouzích a v zemích britských o stavu lidu pracujícího vůbec, a dělnictva fabričního zvláště, pak o působení strojnictví a soutěži (kteřížto dva živlové před jinými novověkému průmyslu zvláštní ráz jeho udělují) ve blahobyt a svobodu lidu, musíme říci, že se nám tu při bližším ohledání věci odhalil obraz veselejších barev než se nám prvé od jiných líčil a že se v něm otvírá vyhlídka do budoucnosti slibnější než sme si s počátku sami mysliti troufali. Nesmímeť ovšem tajiti, že výsledkové našeho pozorování jsou v celku příznivější co do stránek tykajících se tělesných potřeb lidu nežli vzhledem na mravní stránku jeho života. Ještě jasněji ukáže se to v přehledu našem.

§ 98.

Co do postavení dělnictva z ohledu opatření jeho materialními potřebami ukázali sme hojnými doklady z krajin nejprůmyslnějších, že při postupu průmyslu továrního vůbec se objevuje patrné polepšení. Byt, oděv, obuv, ztrava a nápoj, vše to mívá dělník nynější v průměru lepší a u větší hojnosti. Mzdy dělnictva fabričního jsou často větší nežli mzdy tovaryšův při řemeslech, a naskrze větší než při rolnictví; jsou též větší v zemích ve průmyslu postoupilých, než v zemích neprůmyslných. Jeli obnos jich týdenní u jisté větve průmyslu v celku menší než prvé, (což se jen někde ukazu-

je) je předce zas dělníkovi možnost, vším potřebným se opatřiti, snadnější, než byla prvé při větších mzdách, a to pro láci prvé nebývalou všech předmětů spotřeby jeho. Nadto může si dělník zjednatí za touž příčinou mnoha věcí k svému pohodlí, požívání, zdraví aneb užitku, kterýchž prvé buď ani neznal, aneb které byly jen pánům a boháčům přístupny.

§ 99.

Znamená se ještě to, že osud a blahobyť dělníkův počas jeho života několikrát a dle jistých pravidel se mění. Byť ve věku dětském odvislým od postavení a výdělku rodičů svých, nabývá výhodnějšího postavení. Když sám zasluhovati počně a dospívá záhy k samostatnosti, jak mile se mzda jeho tak povznese, že bez podpory rodičů žíti může. V této době za rozkvětu sil svých, vydělává obyčejně nad potřebu svou. Blahobyť jeho zouží se, když potom oženiv se, děti dostane, jež živiti musí. Toto stísnění jeho vzhledem potřeb měnívá se v dostatek, když děti tak dalece dorostou, že výdělky svými vydání rodinného hospodářství podporují, a tento stav jeho trvá až do té doby, kde děti jej opustivše samostatně se živí, a kde mu vlastních sil ku práci ubývá. V tomto věku nemůže obyčejně býti bez podpory přátel svých nebo veřejných ústavů, leč by byl v dobách příznivějších něco zahospodařil, anebo nějakého jmění nabyt. Tato doba bývá pro dělníka tím smutnější čím menší byla opatrnost jeho v časech výhodnějších.

Ve věku dětském nahrazuje přirozený cit rodičovský jeho neschopnost ku práci. Ve věku dospělém, kde mužovo postavení je stísněno starostmi o malé, k práci neschopné dítky, dovoluje mu zase síla a umělost jeho, právě v tomto věku na nejvyšším stupni svém stojící, větší mzdy dobytí, a déle i namahavěji pracovati. Jestliže ale v těchto právě řečených dobách z tuha zápasiti musí s životem, je mu tento v druhých příznivějších dobách zase snadnější, a dovedeli tou dobou něco pro čas potřeby podložiti, netřeba mu upadnutí v nouzi takovou aby byl zbaven nutných potřeb života, lečby

ho potkalo některé zvláštní a neobyčejné neštěstí, jako neschopnost k práci, nemoc v rodině neb dlouhá stávka díla, neb obchodů atd.

Spolky opatrovací neb život pojišťující, spořitelny a zakupování malých polností skrze dělníky účinkují v tomto ohledu velmi blahodějně, a mohou jsouce dobře vedeny a působíce v rozsáhlém rozměru, dělnictvu sloužiti v nejmnोžších případech za mocný štít proti velikým a takřka porážejícím ranám nedostatku.

§ 100.

Vzhledem zdraví dělnictva a působení průmyslního zaměstnání v ně, byla rozličná mínění pronešena a zastávána: to platí zvláště vzhledem fabrik; ješto přátelé fabrik nížádný ani dosti malého zlého vlivu těchto přiznati nechtějí, přehánějí nepřátelé jich zlé následky jejich způsobem takovým, že jim v tom i počty úradní i udání všech mužů poctivých, a věci znalých odporují. Nedá se zajisté zapřítí, že působení velikého průmyslu na zdraví lidské není příznivé. Pozoruje se že ve městech fabričních, ano i v okresech kde ústavy průmyslu novějšího u velikém počtu se nalezají, lidé obyčejně tak velikého stáří nedosahují jako v okresech čistě rolnických. A však příčiny této větší smrtelnosti neleží tak velice ve škodlivosti nějaké průmyslových prací samých, ale mnohem více v jiných okolnostech, kteréž veliký průmysl bohužel obyčejně provázejí. Jsouť sice některá zaměstnání průmyslová, ješto škodně ve zdraví lidské působí. Taková jsou na př. leštění skla a nožů, dobývání siřaníku (arseniku) a některé jiné práce lučebního průmyslu. Všeobecný blahobyt občanstva ale nevyhnutelně toho vyžaduje, aby někteří lidé konali práce nebezpečné životu lidskému; takové jsou na př. též práce pokryvačů, čistitelů odlivů a kanálů v městech a t. pod.

Ale větší část prací těchto bývala a byla nevyhnutelnou již prvé než se výroba na základech nového průmyslu zmáhati počala. Zvláště fabričnímu průmyslu činí se mnohé výtčtky vzhledem škodnosti jeho pro zdraví dělnictva a sice

vzhledem na trvání práce, na zřízení fabrik a nezdravost nebo namahavost práce při něm obyčejné. A však žaloby tyto jsou na mnoze nepravé neb aspoň přehnané. Práce dělníků je nyní v zemích nejprůmyslnějších zákonem aneb obyčejem v trvání svém obmezená, tak že při fabrikách přes 12 hodin denně a mnohde přes 10 hodin netrvá, ano u některých dělníků trvá ještě kratčeji aneb nechává dokonce mimo neděli ještě některé dny svobodné. Továrny čím jsou novější tím jsou dokonaleji zřízeny z ohledu na zdraví dělníků, jsou sušší, světlejší, lepším průvanem vzduchu opatřeny atd.

Co se konečně práce samé týče nedá se upříti, že jsou při novější fabrikaci ovšem některé o jichžto škodlivém působení není pochybnosti a kteréž žádaly a žádají posud svých obětí. Takové je na př. klepání bavlny před předěním, broušení skla a t. p. A však tentýž právě tak haněný směr novějšího průmyslu, že se snaží všelikou práci vždy víc a více pomocí strojů vykonávati má aspoň v té věci neúporné své výhody pro lidi, neboť i tyto škodné práce vždy více a více na stroje se vznášejí. Kde pak se práce taková zcela na stroj přenesti nedá, tu poskytuje důmyslná nalezavost našeho času aspoň vždy nových náčiní a všelikých příprav, jichž pomocí se zdraví lidské proti škodným účinkům takovýchto zaměstnání chrání: tak na př. právě ona práce klepání bavlny, kteráž byla prvé tak škodná, koná se nyní v některých fabrikách švejcarských takovým nově nalezeným způsobem, že dělníci při zaměstnání na svém zdraví téměř docela žádných zlých následků neznamenají. To platí o pracech nezdravých, jiná pak a to zvláště důležitá výhoda pro lepší opatření těla a zdraví dělnictva vyplývá z novějšího strojnického průmyslu z ohledu na práce těžké a namahavé: mnohé z nich, jichžto přemáháním jindá síla lidská se vyčerpala ba nezřídka i zlomila, konají se nyní takořka výhradně pomocí strojů; nebo právě ty práce kde je třeba pouze namáhání svalů, jako při táhání, tlučení, zvedání a tlačení, dají se nejsnadněji strojům uložit; ne pak práce při nichž třeba rozeznávosti. Následkem toho mají dělníci fabriční vůbec obyčejně lehčejší práci než jiní. Neb taková jest povaha a směr strojnického prů-

myslu, že člověk nemá a nemusí při něm pracovati způsobem tažného dobytka, jako jsme syrchu příklad o starých mlýnech podali, ale takořka jen co zprávece a dozorce otročícího stroje. Konečně nesmíme zapomenouti, že zároveň také lepší a pohodlnější byt a lacinější šat, následující z rozmnožení výroby, jemu dovoluje zdraví své lépe hájiti a slabostem lépe hověti. Postup lékařství a rozmnožení prostředků jeho, jakož i zlacinění jich a přivázení jich z nejvzdálenějších dílů světa, poskytuje zdraví jeho podpor prvé neznanych, a k tomu je rada lékařská nyní každému dělníku též snadno přístupná, buď lidumilným obstaráváním jeho pána nebo péčí veřejnou, nebo konečně vzájemným a spolkovým opatřením dělníků. Tak se stává že je novější postup a způsob průmyslu zdraví lidu dělnického méně škodným než se mnohým zdá.

§ 101.

Cokoli zlých následků vzhledem zdraví obyvatelstva v průvodu novějšího průmyslu se ukazuje, nepochází ze škodnosti samé práce fabriční, ale z jiných poměrů ovšem obyčejně s ní spojených a tudy jen prostředně ne pak, aspoň ne vždy, neodvratně. Ze zkoušek svědomitého Villermé vysvitá že na př. v Mülhausích, městě fabričním v Elsave dělníci některých fabrik dosahují tak vysokého stáří, jakého jen v nejzámožnějších třídách obyvatelstva t. j. mezi fabrikanty a kupci viděti, že jmenovitě tiskaři ve fabrikách na kartouny v tom ohledu jsou šťastnější, než většina jiného druhu řemeslníků, ano že i koláři, zámečníci a krejčí téměř na stejném stupni stojí se tkalci a prádníky, jichž smrtelnost je ze všech největší. Ovšem dokládá Villermé také že jsou tam tiskaři právě střednější a pořádnější ve všem životě svém, než tkalci a prádníci. Co vlastně největší škodu ve zdraví lidu působí, jest přílišné shrnutí se lidstva do jednotlivých měst. Stísnění obyvatelstva dělnického do těsných ulic a příbytků škodí netoliko samo o sobě znečištěním vzduchu, ale svádí také mládež časně k prostopášnosti pohlavní jež se inápotom ve starším věku pamatuje a bývá příčinou že příklado-

vé nestřídmosti, mrhačství, zlých mravů mocněji působí, zdraví lidu podkopávajíce. To pak se ovšem zapřítí nedá, že největší způsob průmyslu tento směr obyvatelstva k nahromadění se v jednotlivých městech mocně podporuje. Prospěchy vyplývající ze společného užívání jistých ústavů obchodních jako jsou banky a bursy, ze společného potřebování jistých závodů průmyslových a ze sestředění prostředků transportních, pak zběhlost obyvatelstva v pracích průmyslových a snadnost zjednatí v nich rukou nezaměstnaných, pověst města pro jistý druh průmyslu a snadnost zavázati odtud svazky obchodní, to vše a jiných věcí více přimívají zakladatele nových fabrik k tomu, aby zaráželi závody své tam, kde prvé již jiné fabriky stály; a tak pokračuje vždy u větší míře to šíření se velkých měst fabričních.

Proti tomuto přirozenému ovšem ale společenstvu lidskému ve mnohem ohledu tak škodnému směru nového průmyslu měl by se ze strany vlad všemi rozumnými prostředky odpor klásti.

§ 102.

Jiná stížnost vede se na nestálost osudu, jak podnikatelů tak i dělníků, kteráž se jeví při novověkém průmyslu. Jeť ovšem pravda že převraty způsobené v obchodě a ve výrobě velikou soutěží živnostníků počasně stávkou díla a tudý i počasnou nouzi na dělnictvo uvrhují, a že zavedení nových strojů v některých větvích dělníky v nich zaměstnané na čas o práci připravuje; ale všechny tyto nesnáze trvají jen na krátký čas a dají se při činném lidumilství našeho věku, tak hojnými pomocními ústavy osvědčeném, snadněji snesti; dělníci vypuzení na čas z jednoho druhu průmyslu, nalezájí brzo opět za příčinou náramného, mašinami způsobeného rozmnožení a zlacnění výrobkův (z něhož opět nové rozšíření jeho výroby následuje,) buď z nova v témž samém průmyslu byt by snad i při jiných výkonech zaměstnání, aneb se k jinému novému průmyslu obracejí. V celku a konečně předce zůstává pravdou, že průmysl, soutěž a strojnictví vždy nové

a nové prameny výživy pro lid otvírají, jakož se vidí nejpatrněji z přibývání lidí do okresů fabričních a z neobyčejně velkého se zmáhání jich obyvatelstva.

Jestliže svoboda obchodu a volná soutěž (konkurence) průmyslníků způsobuje častěji převraty průmyslové a obchodní, a počasnou bídu dělnictva, jest jemu předce ve mnohém ohledu příznivější než staré cechovní zřízení, kteréž při své úzkoprsosti a obmezenosti postupu výroby překáželo a nejschopnějším i nejprůmyslnějším hlavám i výrobu i polepšení stavu svého nemožnými činilo, ješto nyní schopný a opatrný dělník přičinlivostí svou jak v Anglicku tak i ve Francii mezi první fabrikanty a do nejvyšších stavů vlasti své povznesti se může, jakož toho máme hojnost příkladů v těchto zemích. Krom toho nepochází největší bída, která se v oněch zemích jeví jak již řečeno právě z průmyslu aneb aspoň ne z průmyslu strojnického; a dá se jí též moudrymi — ovšem samých základů společenstva se nedotýkajícími — opravami ve zřízení politickém a socialním na mnoze pomoci. Jen v některých zaměstnáních ne fabričních, ale průmyslních ovšem, jako kpr. v ručním tkalcovství a při ženských švadlenských pracích, ukazuje se stálý nedostatek; a tu je úkolem vlády a opatrného společenstva starati se o to aby se přičinlivost těchto výrobníků k jiné úživnější větvi průmyslu obrátila. Vystoupením jedné části dělníků z tohoto průmyslu, buď přestupem do jiného, nebo dokonce vystěhováním-se, polepší se stav ostatních. Jestliže se svobodě v soutěži vytýká že poskytuje potravu nerozvážlivé špekulaci a že dává jako v moc a na milost odvážlivých podnikatelů tělesné blaho tolika set rodin dělnických, musíme zas povážiti, že je ona jedinou garantií pokroku člověčenstva jakož i postupu výroby a láce, ano že by průmysl bez ní zakrněl a se zarazil, že by se stal nepohnutým, právě tak jako se ním stal čínský, kterýž dosáhnuy jisté výšky tu se zastavil; ale právě tam, ačkoli se tam snad po několik století ani jeden nový stroj do dílen průmyslníkův nedostal, bývá právě dosti často viděti mezi lidem bídu, jakáž se ani popsati nedá

a jakéž v žádné z oněch zemí, kde se průmysl neustálým soutěžením a rozmnožováním strojů zmahá, nalezti nelze.

§ 103.

Ostatně není ovšem žádného nálezu ovšem ani žádného postupu v umění lidském, aby z toho pro některé jednotlivce škoda nějaká nevyplývala; ano právě nejdůležitější nálezy, jimiž se postup člověčenstva nejmocněji podporoval, potkaly se s velikým odporem, aspoň mezi těmi, jichžto osobnímu prospěchu byly na ujmu; ano čím blahodějnější je zavedení některého stroje pro všeobecnost, tím více jednotlivců trpívá jeho zavedením.

Připomínáme vynalezení kněhtiskářství, kteréž tolik protivníků nalezlo na mnoha stranách, jmenovitě pak mezi mnichy opisovači.

Jeť stroj velmi důležitý a vůbec známý, kterýž nikdo téměř za stroj nepovažuje poněvadž je starý a od dávna vůbec zavedený, jest to stávek na němž punčocháři pracují. Tento stroj byl vynalezen r. 1589 skrze anglického kněze Williama Lea, kterýž nález svůj na dvoře krále Jakuba ukázal a u přítomnosti králové k velkému podivení dvořanstva pár punčoch upletl. Ale stroj jeho byl tenkrát ještě ode dvora utlačen, poněvadž se vůbec myslilo že by zavedení jeho na tisíce chudých lidí kteříž v pletení punčoch, kazajek atd. výživu svou nalezali, o chleb připravilo. Lea musel se ze země vystěhovati a umřel na cizí půdě z žalosti. Stroj jeho byl ale brzo na to předce zaveden a dal živobytí mnohem více dělníkům než prvé pletení ruční ano poskytnul celému společenstvu velké dobrodiní, neb nyní může si následkem něho nejchudší člověk punčochy poříditi, ješto před 2 a 3 sty léty jen páni punčochy nositi mohli; ano i sami šlechtici oblékali je v té době jenom když šli ke dvoru.

Podobně přádek neb kolovrátek vůbec známý, byl na ujmu mnoha tisícům přadlen kteréž prvé na vřeteně předly. A co stížností slyšeli sme od poštovních, vozatajů, hospodských atd. na zavedení železnic! Ale zdaliž komu na mysl

připadá aby železnice tam, kde jednou zavedeny byly zrušil, proto že jsou některým na škodu? Anobrž nevidí v nich každý výhodu pro sebe a veliké dobrodiní celému člověčenstvu?

Pravda ovšem že na př. zavedením přádelen mnohým přádníkům podobně jakož i zřízením stavů, přírodní silou hnaných (powerloom), mnohým tkalcům ručním, dílo bylo odňato, a veliké zkrácení ve výživě způsobeno ano že tito lidé po nějaký čas nedostatek trpěti musí pokud nenajdou jiné úživy buďto při oněch továrnách neb v jiném zaměstnání. Ale kdož neuzná náramných, trvalých výhod vyplývajících celému společenstvu z rozmnožení a zlacnění výroby zavedením oněch strojů? A má snad celé společenstvo od sebe odmítnouti nesmírný a trvalý prospěch pro ujmu některých, byť i dosti četných jednotlivců, jen na krátký čas trvající? Postup a blahobyť celého společenstva musí míti přednost před počasnou ujmou některých. Kdo by chtěl všechny stroje zastaviti, k vůli tomu aby na místě jich více lidí pracovati mohlo, nespůsobil by tím nových pramenů výživy, (neboť víme ze zkušenosti, že se při postupu strojnictví v celku konečně vždy více dělníků potřebuje než před tím) ale zmenšil by ovšem znamenitě počet výrobků společenských, způsobil by drahotu, t. j. učinil by nám, každému jednotlivci, ujmu o některý výrobek jehož nyní užíváme, a zaváděl by teda k vůli tomu aby snad někteří dělníci nemuseli s obtíží po nějaký čas nové zaměstnání hledati, všeobecnou chudobu; on by jednal tak jako onen sedlák, kterýž vzal několik oslů svých a na záda jich plodiny své naloživ na trh se ubíral, ale zpozorovav cestou že jeden z oslův jeho náhodou dostal těžší náklad než ostatní, aby se tomuto křivda neděla pro vyrovnání i všem ostatním po nožném kamenu do košů přidal. Mohli bychom jistě ještě dále žádati důslednosti na tom kdož by postupu v zavádění strojů zdokonalených bránil, mohli bychom se ho ptáti, proč nezakazuje sedlákovi pluh, kterýžto zdokonalený stroj je příčinou že sedlák potřebuje k rozorání téhož pole nyní mnohem méně dělníků než potřebovali předkové, dokud se pole ještě vzdělávalo motykou, atd. až do nekořečnosti.

Konečně nedá se zapřítí že se průmyslu strojnímu velká krivda děje, když se mu přičítá všecka bída kteráž se mezi dělníky průmyslními tu a tam ukazuje. Pravili sme již syrchu že bída, kde mezi dělnictvem u větší míře se jeví, přechasto za pravý, neli jediný pramen mívá chyby dělníků samých, jich nestřídnost, zvláště v nápojích, prostopášnost v rozkošech pohlavních, nepořádek, nedbalost, nečistotu, neopatrnost, chyby to mezi dělnictvem bohužel velmi obyčejné. Ty pak bývají na mnoze příčinou nedostatků jich ve věcech velmi potřebných, příčinou jich špatných a nezdravých bytů, špatné stravy atd., a podkopávají tudy buď přímo neb aspoň prostředně zdraví dělníků. Ne tak zaměstnání fabriční samo, kteréž není jak praveno v průměru ani obtížnější ani zdraví škodnější než jiné práce řemeslné, ale tyto řečené okolnosti jsou toho hlavním původem že bývá smrtelnost mezi lidem v okresech fabričních větší a zdraví dělnictva fabričního v celku špatnější než mezi lidmi přijímám zaměstnání, zvláště při rolním. Z údajů úředních ukazuje se, že se nalezá v okresech fabričních značně méně lidí schopných k vojsku než v jiných, a že lidé v nich tak vysokého stáří nedosahují.

A však ani ve velkých městech průmyslných není smrtelnost tak náramně veliká jako se někteří domnívají. Zvláště Londýn ukazuje v tom ohledu lepší stav než mnohá malá města, ba lepší než některá země v celku. — Jak veliká je smrtelnost v místě některém dá se souditi podle stáří, jakého v něm lidé dosahují, a vidí se že v poměru mezi živoucími lidmi jich umírá mnoho ve mladém věku a jen málo ve vysokém stáří, jest to důkazem že tam následkem častějšího úmrtí ve mládí nemnoho lidí vyššího věku dochází.

Porovnáli se počet obyvatelů v jistém stáří se nalezajících mezi 10000 obyvatelů města Manchestru a mezi 10000 celého království, ukazuje se tento poměr:

		v Manchesteru se Salfordem	v Anglii v celku
	do 5 let	1,328	1,325
mezi	5 a 10 lety	1,070	1,195
”	10 ” 15 ”	1,007	1,087
”	15 ” 20 ”	1,004	996
”	20 ” 30 ”	2,059	1,787
”	30 ” 40 ”	1,549	1,295
”	40 ” 50 ”	996	963
”	50 ” 60 ”	545	642
”	60 ” 70 ”	306	436
”	70 ” 80 ”	113	213
”	80 ” 90 ”	21	58
	90	2	5
		<hr/>	<hr/>
		10000	10000

Vidí se že poměr tento ukazuje v celku větší smrtelnost v Manchesteru než v Anglicku vůbec; nicméně není rozdíl poměrů tak ukrutně veliký. Porovnáni se smrtelnost v Manchesteru s minulými časy, zvláště s předešlým stoletím, ukazuje se že od toho času co Manchester se stal městem fabričním a v neobyčejném poměru zrůstal, smrtelnost v něm prudkosti pozbývala. Dle výkazů farních knih města Manchesteru a Salfordu umíral okolo r. 1750: 1 ze 25, r. 1770: 1 ze 28, roku 1811 když se bylo obyvatelstvo města za 10 let o celých 22 perc. rozmnožilo, umenšila se smrtelnost jeho opět znamenitě, a ubývala se zrůstem města tak, že byla s koncem 1830 jen 1 z 49. Což je v celku dost málo při tom množství dětí a chudého pracujícího lidu a při velikosti města.

Z toho se dá soudit že jakkoli škodné zdraví lidskému mohou býti poměry velkého města vůbec a velkého fabričního města zvláště, předce zas lepším policejním pořádkem, dlažděním ulic, lepší stavbou, lepším zřízením bytů a lepším opatřením nemocných, větším blahobytem chudého dělnického lidu, věci zase na druhé straně tak se zpravovaly že poměr byl v celku příznivější než

v minulém století. Též podobně ukazuje se ve hrabství Middlesexském, kteréž obsahuje hlavně jen město Londýn a jeho nejbližší okolí, dle zápisek církevních smrtelnost, která byla na počátku minulého století ještě 1 ze 25, pro r. 1801 již jen 1 ze 35; 1830 padlo to na 1 ze 45 a 1840 dokonce 1 ze 53. kterýžto poměr smrtelnosti je utěšenější než v celém Francouzsku vůbec vzatém; lepší než ve mnohé jiné zemi, a tak dobrý že málo které větší město se lepším vykázáti může.

§ 105.

Byť by ale i obyvatelstvo průmyslných okresů dříve umíralo, tím se ještě nic nemění na pravdě toho co svrchu pověděno, že se totiž počet obyvatelstva právě v těchto okresech vždy předce nejvíce množí; neb častější úmrtí se v těchto krajinách a městech večeastými porody, více než nahraňuje. Toho důkazem nejpatrnějším je samo město Manchester se Salfordem, na jehož větší smrtelnost v poměru všeobecném se stížnost vede, jehož obyvatelstvo ale předce náramně a vždy víc a více roste. Tak mělo

1801	94,876	obyvatelů	
1811	115,874	přírostek	22 perc.
1821	161,635	„	39 $\frac{1}{2}$ „
1831	237,832	„	47 „
1841	353,390	„	48 „

a nyní 1860 již asi 450,000.

Ovšem že tento neslýchaný přírostek, kterýž obnášel v 40 letech 272 percent, se nezakládá na zdravotě města a dlouhožilosti lidí, jako raději na množství porodů a na příbytku od jinud. Naopak ale nedá se dokázati žeby lid městský pouze následkem práce fabriční aneb snad z nedostatku více umíral, než lid selský. Jeť vůbec známo že zdravé, čisté povětří venkovské, jednoduchá strava, pořádek života a rozmanitost zaměstnání dělníkům rolním od věků věkův lepší zdraví a více síly tělesné dopřávaly než jich mívají měšťané a pracovníci řemeslní aneb i vědečtí; povážímeli to, nebudeme se řečeným úkazům ve mě-

stech fabričních diviti. Špatnější zdraví dělníků fabričních neleží vlastně v povaze průmyslu továrního samé ale v jiných, dílem již uvedených okolnostech, což se dokazuje snadno lepším zdravím a dlouhožilostí dělnictva při fabrikách postavených na venku o samotě. Tu žije dělnictvo fabriční v čistém. povětří, zanáší se v prázných hodinách opatrováním nějaké zahrádky; styky a schůzky mezi dělníky rozličných pohlaví jsou méně časté, krčmy a jiná špatná místa buď chybí aneb jen pořádku se nalezají a tudy i příležitost k prostopášnosti, vzájemnému sebe pokažení, k opilství a všeliké neřesti schází. Z toho všeho povstává pak u dělníka život pravidelnější, mravnější, střídmejší, hospodárnější a tak mívají dělníci na venku ač se jim dávají mzdy o hodně menší, předce všeho potřebného větší dostatek než dělníci v městě; oni požívají lepšího zdraví a žijí vůbec u větším blahobytu a spokojenosti než tito, neustupující mnoho ani v síle ani ve zdraví a dlouhožilosti samým rolníkům. To všecko je čisly a úředním vyšetřováním dokázáno.

§ 106.

Obrátíce nyní pozornost svou více k duševním a mravním strankám života lidského, musíme přiznati že tuto průmysl tovární mnohé neutěšené úkazy buď vyvolal, aneb aspoň v průvodu svém mívá, tak že odpovědnost za ně dílem právem dílem neprávě na něho uvaluje. Ale i ty mají na mnoze prameny své ne tak v povaze a přirozenosti jeho ale v řečených okolnostech, kteréž se tak neblaze buď s ním aneb vedle něho vyvinuly. Sem náleží především smíchání pohlaví a věků v jedné dílně z čehož pochází následkem špatných příkladů a zlého návodu, surových, nestoudných řečí a nedostatku dohlídky se strany rodičův, zlehčení a pokažení mravů mládeže, zvláště děvčat, surovost v obyčejích a v chování se vespolek. Neustálé se scházení a nutné spolkování mladých lidí obojího pohlaví stává se u nich příčinou časně prostopášnosti pohlavní, nemravných a neřádných svazků, zkázy mravů a zdraví, zplození mnoha nemanželských dítek o jichž vychování se pak špatně nebo nic nepečuje; následkem toho zlehčuje se v mínění li-

du dělnického celý ústav manželství jehož důležitost je tak veliká, jehož úkol tak svatý v ohledu společenském, politickém i náboženském a pro blaho veškerého společenstva jak tělesné tak i mravní. Než záhubě této dá se učiniti přítrž moudřejším, mravnosti příznivějším zřízením a rozdělením práce fabriční, oddělením od sebe dvou pohlaví, přísnější dohlídkou, obmezením práce dětské a ženské jistými hodinami a jistým věkem, jakož vůbec větším opatrováním mravnosti mládeže ze strany společenstva, pak přísným hleděním k tomu aby mládež ve fabrikách pracující vyučování školního ne jen věcného ale zvláště mravního a náboženského nezanedbávala, aby k němu ve dle práce ve fabrice vždy dosti chuti a svěžesti duchovní i dosti času podržela. Mnohá nařízení v tomto směru byla již zvláště v Anglii vydána k velikému prospěchu jak mravnosti tak i tělesného blahobytu dělnictva, zvláště pak pracujících dětí. Mnohá musí se ještě očekávati a vejdou zajisté jakož brzo ve skutek, doufáme hlavně vzhledem mládeže a poměru obou pohlaví. Snad že se tu budou protivovati mnozí fabrikanté, snad že z toho pro mnohé povstane úbytek na výrobě; ale užitek některých, nesmí býti na škodu vyšším zájmům společenstva, a jakkoli důležitá je pro toto všemožná hojnost výroby, předce nemá tak velké ceny aby ji společenstvo mohlo odkoupiti mravní i tělesnou záhubou nejčtetnější třídy své.

§ 107.

Jiná společenstvu škodlivá okolnost jesti ta, že práce ve fabrikách svazek rodinného života silně uvolňuje. Po celý rok a po celé dni pracují údové jedné a též rodiny v rozličných továrnách neb dílnách, vídajíce se na mnoze jen v dobu večerní. Tak se jedni druhým odcizují aneb aspoň nenaučí se oné lásce a vzájemné důvěře i šetrnosti rodinné, kteráž se jen stálým pospolu přebýváním a vzájemným sebe ve všech strastech a pracích podporováním vyvinouti může. Jiná okolnost, v jiném ohledu velmi příznivá, ona totiž že všickni údové rodiny při fabrikách výdělek nalezají, slouží k rušení obyčejného rodinného řádu. Vážnost a moc otcovská trpí zajisté

když otec přestává býti čím býval, t. j. živitelem a hlavním pracovníkem pro celou rodinu; žena zde nepotřebuje muže, děti nepotřebují rodičův, z čehož povstává osobitost jakás neb individualismus; každý stojí o sobě a sám sebou; vespolečná sobě potřebnost i podpora a na nich se zakládající vděčnost a láska přestává a nezřídka vystupují děti ještě nedospělé ze svazku a společenstva rodinného, živíce se neodvisle o své ujmě.

Při některých větvích průmyslu a jmenovitě při bavlniném prádlu ukazuje se ještě třetí neutěšený zjev, že fabrikanté často mužské dospělé dělníky propouštějí a po větší části jen ženské aneb dokonce jen děti do díla berou. Totof se zakládá v přirozenosti strojnictví. Samodělný stroj je při nesmírné síle své kteráž všechny obtíže přemáhá, spolu také na nejvyš pořádný a takořka neomylný, on nepotřebuje téměř ani pomoci lidské a jen křehkost neb vadnost látky již přerobuje vymáhá častěji rukou lidských aby látku tu vždy zase v pořádek uvedly a ji moci stroje podrobily. K tomuto úřadu není ani síly ba často ani důmyslnosti a schopnosti potřebí; útlá ruka a trochu pozoru v dohlídce postačuje k tomuto výkonu, kterýž se teda se stejným prospěchem může svěřiti ženským ba i dětem jako mužům dospělým, ano někdy děje se to i s prospěchem. Tím se stává hlavně tam kde prádnictví bavlnní silně převládá, že časem žena a děti ve fabrice pracují a vydělávají, ješto otec bez díla je a snad kuchyň a jiné domácí zaměstnání obstarávají musí. Byť by i obrácený svět tento dlouhého trvání neměl a muž při jiné větvi výroby práci našel, tolik vždy zůstává, že se dívky v pracích a cnostech domácnosti nevytvíčíjí, že ženy péče o tyto a o domácí pořádek i čistotu zanedbávají musí, ano že jim přísnost pracovních hodin časem ani povinností materských dostatečně vykonávají nedá, tak že často nemluvnátka cizím rukoum odevzdati a jich způsobem nepřirozeným ukájeti přinuceny se vidí.

Nepříslušnosti a vady tuto uvedené jsou snad mezi všemi, kteréž novější průmysl provází, právě ty kteréž se nejtíže a snad sotva z úplna odstraniti dají. Ovšem ale i zde dovede se mnohého polepšení, obmezili se práce vůbec jistými hodinami tak aby lidem něco času k životu rodinnému, k pěstování ducha a zotavení těla zbylo, zvláště pak ohraničili se práce dětská zavedením přestávek v čas obědní, střídáním dětí v práci, zavázáním jich k návštěvě škol, obmezili se práce ženských, zavedouli se opatrovny, tak řečené jesličky (ústavy pro opatrování kojenců dělnických) a jiné podobné ústavy neb zákony jakéž již na mnoze sem a tam zavedeny jsou. Úplně všecky tyto vady odstraniti je proto zatěžko, poněvadž i moc kapitálu a hlavně síla parostroje kteráž se bez škody drobiti nedá, jakož i také délka práce a spolupůsobení rozličných výkonů k jednomu celku, takové sestředění mnoha rozličných pracovních sil vyžadují. Nicméně jsou některé větve průmyslu, kteréž této centralisace, tohoto sestředění průmyslu, ježto jest vždy a všady nepřitelem svobody, nevyhnutelně nepožadují, a při nichž jakási decentralisace, jakési rozčástení průmyslu a výnosův jeho možno a i v skutku již zavedeno jest, tak na př. v průmyslu ocelnickém, železnickém a mosaznickém, ve všech těch rozmanitých tvarech a větvích jak se v Birminghamu provozuje. Jsouť i zde továrny ohromné s mohutnými parostroji, ale celý průmysl není zde v rukou několika jednotlivců, majetníků obrovských těchto hybadel, nýbrž v rukou mnoha menších podnikatelů, pracujících o své ujmě a jen s pomocí několika tovaryšů. Majitel parostroje dává jim v nájem jednotlivé síně a dílny v továrně své a s těmi zároveň odměřenou část síly parostrojem způsobené a po řemenech nebo pastorcích vedené, již oni užívají ke hnaní svých vlastních strojů, ježto k najaťému vřetenu dle potřeby přistavují. Tak se neshrne všecko jmění, všecka vláda průmyslu v moc jednotlivců, tak se udržuje lépe střední jakýsi stav, dělnictvo má tu více samostatnosti, více stupňů, více snadnosti k postoupení mezi třídy zámožnější,

Mimo to ale může se také život rodinný lépe pěstovati a zachovává se větší zámožnost a blahobyť jakož sme opětně o dělnictvu Birminghamském připomenuli, kteréž se v průměru z většího blahobytu těší než tatáž třída v jiných stranách. Leon Faucher nazývá průmysl toho způsobu velmi trefně demokratickým v porovnání k jiným druhům, kde se všecka moc v rukou několika bohatých fabrikantů, pravých to velmožů průmyslu nalezá, a kterýž by tudy slušně aristokratickým, feudálním aneb raději oligarchickým čili několika vládním nazván býti mohl.

§ 109.

Proti moci přitažlivé a soustředivé kapitálů jest ještě jiný prostředek: průmyslové spolky aneb *associace*. Není úkolem spisu našeho vykládati užitečnost a důležitost *associace*, připomínáme toliko, že v tomto slově leží nesmírná, tajuplná moc, že v pravém, šťastném vyložení jeho spočívá budoucnost průmyslu; *associace* zajisté může to způsobiti aby malé kapitály velkými nebyly pohlceny, aby se střední stav a dělnictvo při svobodě a jakési samostatnosti zachovaly a v porobu velkých kapitalistů nedostaly; ona může založiti blahobyť společenstva na pevné půdě aniž by bylo třeba jich zbaviti oněch prospěchův jichž mu poskytuje svoboda konkurrence, a mohutný, o velké kapitály opřený průmysl fabriční, aniž by bylo třeba měniti neb rušiti zákonův vlastnictví, rodiny, a samostatnosti či svobody jednotlivců, hlavních oněch základů na nichž ústrojí společenstva lidského a bezpečnost státův od věků spočívá.

Ostatně připustímel i, že novověký průmysl, tak jak se právě vede, je poněkud na ujmu svatého, jak pro blaho jednotlivců, jich mravnost a zdraví, tak i pro společenstvo a stát sám, vůbec před důležitého ústavu a řádu rodinného nesmíme také zamlčeti že mu předce ještě méně ujmy činí než by mu činila všeliká jiná zřízení společenstva, spořádaná dle plánů vymyšlených od reformatorů a mistrů socialistických.

§ 110.

Ještě i jiné úvahy musíme podotknouti: okolnost ta že se žen a dětí v továrnách tak zhusta k práci potřebuje a že na místo mužů silných a dospělých se postavují, je v jistém ohledu úkazem potěšitelným: ona zračí nejlépe povahu a směr novověkého průmyslu. Všecku obtížnou, jednotvárnou, nudnou práci přejímá poznenáhla silný a pravidelný stroj, ulehčuje tudy člověku, za něhož vyrobuje, mnohonásobně více než by sám svou silou a zručností dovedl. Tím se zmáhá výrobnost společenstva náramně a brzo musíme dojíti tak daleko až se pomocí strojů tolik vyrobí, že připadne na každého výrobků těch aspoň s potřebu.

Čím těžší a pravidelnější práce, čím méně rozumu, důmyslu a rozeznavosti ve věcech vymáhá, tím snadněji dá se vykonati strojem, tak že nebude člověku konečně dělati jinou práci, než tu která vyžaduje bystrosti ducha, pak rozeznávání a vybírání věcí dle jich rozdílných vlastností, časté a nepravidelné střídání úkonů, aneb vyšší důmyslnost a kombinaci v sestavení sil a strojů a jich vedení. Den ode dne musí se člověk sprostiti více těžkých namahavých prací tělesných, jen duchovní živel v něm musí rozvinouti větší činnost. On bude pak jen jako duchem těch nescíslných těles s železnými čidly a rameny, jež shotovil, on bude jen tvůrcem strojů, jich ředitelem a vládcem. A právě v tomto úkazu leží naděje vznešenější budoucnosti celého lidstva vůbec a dělnictva zvláště, z toho vyplývá též oprávnění strojnického průmyslu k dalšímu postupu.

§ 111.

Nejsmutnější ale a nejškodnější úkaz, jenž s rozvojem průmyslu pokračuje, jest jak řečeno sestředění nesmírných pluků dělnictva v jednotlivých místech a tudy povstání a rostnutí velikých měst a jich obyvatelstva. O škodlivých následcích úkazu tohoto v ohledu zdraví a blahobytu lidu sme již opětne tu i tam promluvili.

K tomu že obyvatelstvo opouští víc a více živobyetí přirozeného v čistém vzduchu a zdravé přírodě, vyměňujíc za to povětří nečisté a morové v úzkých uličkách a bytech velikých měst, přistupuje ještě to, že touto blízkostí a všudypřítomností zlého příkladu a všelikých lakadel smyslových svedeno často přijímá nespůsoby lenosti, nepořádku a mrhačství. Tak se stává, že se mezi dělníky po městech vůbec a zvláště při fabrikách městských vždy větší nouze nalézají, ačkoli mívají jakož jsme již pravili pravidelně větší platy než dělníci po kraji a ve fabrikách na venku. Též základy do spořitelny ukazují se mezi nimi vzácněji než u těchto.

Dělník na venku užívá času, kterýž mu zbývá po práci ve fabrice, ke vzdělávání své zahrádky nebo políčka svého což netoliko zdraví jeho slouží ale i lásku ke vlastní půdě, k domovu a k rodině v něm posiluje, ješto dělník v městě, tento čas na mnoze v krčmě přeseď a přehraje, ano začasté také v bezženství aneb souložnictví žije; tak upadá při nepořádku svém často v nespokojenost a zoufalství, z čehož se pak snadno vyložití dá, proč tento lid vždy tak velice nakloněn bývá podporovati každé povstání buď si již počato ve směru dobrém nebo zlém.

A však toto tak nebezpečné sestředění dělnictva není ke zdaru velkého průmyslu naprosto nevyhnutelné. Dělo se ovšem zvláště v Anglii docela přirozeně: průmyslník totiž nemusel se právě usazovati tam kde byla síla pohybuující, anobrž nalézaje všude dostatek uhlí k tvoření páry, kázal takřka síle své přijít za ním a usadil se se závodem svým tam, kde mu bylo nejpohodlněji obstarávati ony záležitosti průmyslu svého jež jsou vlastně tržební.

Takové sestředění by se bylo nestalo, kdyby se závody průmyslové byly musily zpravovati podlé vody. A však právě ta síla páry která toto sestředění možným učinila a sama zas uhlí všude tak snadno pod ruku přivádí, začíná již zase v opačném směru působiti a bude to snad činiti čím dále tím více. Postup komunikac, jmenovitě železnic a parochodů činí opět také odstředění čili decentralisaci průmyslu na tolik možnou kolik se jen žádati dá. Následkem nich může se továrna osaditi kde koli, zvláště pak u dolů uhelných,

nebo na řece neb kanálu, který jí laciné palivo přiváží; neb na řece, která jí silou svou pudí, aniž jí proto třeba pozbyti výhod kterýchž poskytuje blízkost velikého tržiště, neboť po železnici, již má po ruce, je tomuto vždy blízkým. Tak již nyní fabrikanté měst ležících na kolik mil od Manchestru mohou navštěvovati třeba-li denně ba navštěvují skutečně bur-su Manchesterskou v hodinu obchodní tak snadno a v tak krátkém čase jako by přebývali v městě samém, aneb, jakož bývá obyčej, na některém letohrádku blíže města. Z toho lze nabyti naděje že se časem rozdělení továren po menších městech, po všech, vůbec po venkově snadněji docílí a že se tak odstraní přemnohé zlé, kteréž nyní ze sestředění jich a dělnictva jejich povstává. Neb jak praveno ne tak ve výkonech, způsobě a zřízení výroby samé jsou prameny řečených vad, ale v povaze obecné a působení velkých měst vůbec. Nedáť se ovšem zapříti že tyto vedlé velkých prospěchů, jež přináší vědám, uměním, průmyslu a postupu lidstva vůbec, se stávají zároveň také střediskem mnohé mravní a společenské svízele a na mnoze i pramenem mravní pokazy pro lid, zvláště pro mládež, útočištěm klamným marnými nadějemi svedené chudiny, a příčinou předčasně smrti obyvatelstva svého vůbec.

Ve všech ohledech těchto nepostupují města mající málo neb téměř nic průmyslu jako např. Neapole a Řím, městům takorůzka výhradně na průmyslu stojícím; ano Londýn jakkoli v poměru k počtu obyvatelstva jedno z nejprůmyslnějších měst na světě, předčí vzhledem blahobytu lidu svého aneb zajisté aspoň z ohledu na zdravotnost svou nad větší část velkých a hlavních měst; neb jak sme svrchu ukázali, je smrtelnost obyvatelstva jeho v celku menší než v těchto obyčejně bývá.

Přenášení starých fabrik na venek neb raději zakládání nových továren mimo veliká města musí míti pro lid dělnický i z ohledu mravnosti, náboženství, rodinného a společenského života jakož i neméně z ohledu zdraví, příbytků a lacinějšího opatření mnohými potřebami výživy pak z ohledu na zaměstnání jeho mimo čas pracovní, a na lepší pořá-

dek v domácnosti, přebílé neocenitelné následky. Důkazů toho dalo by se podati bez čísla a to vůbec uznaných, pročť také se netoliko vládám samým ale i všem lidumilům raditi může aby schvalovali a podporovali zakládání fabrik mimo města a po kraji.

Tou cestou může se člověčenstvo státi účastno náramných výhod strojnické výroby aniž mu třeba zároveň i všechny ty vady a neřesti snášeti, kteréž ji ve velkých městech posud doprovázely.

§ 112.

Ne jednou již zmínili sme se o tom jak mnoho moho u přispěti k polepšení mravního a společenského stavu pracujícího lidu vláda, služebníci náboženství a přičinění lidumilů ovšem nejen jednotlivě ale zvláště spolkovitě. Největší působení ale jest v moci podnikatelů velkého průmyslu, v rukou fabrikantů samých. Jako tito mají veliký vliv na lid svůj ve všech věcech, jako někteří z nich mnohých křivd proti dělníkům se dopouštějí ano na mravnost jich záhubně působí, rovněž tak mohli by se v postavení svém státi největšími jich dobrodinci, majíce tolik prostředků v rukou kterými by mravnost jich a blahobyť v každém ohledu snadno mohli pozvednouti. Bohužel že mnozí mezi nimi nemají jiného na mysli než svůj užitek a co možná největší výtěžek z práce dělníků svých. Bez jich přispění ale nelze mravy a osud dělnictva polepšiti, ješto kdyby oni chtěli sami by to snadno mohli vyvésti. Zkušenost je toho svědkem že na některých místech založení závodu průmyslového se stalo nejmocnějším prostředkem k umravnění a lepšímu opatření lidu, ale že tu také vždy bylo příčinou hlavní, neli jedinou, působení náčelníka toho závodu. Není jim k tomu potřebí leč lásky k lidu a spravedlnosti. Ukázili se býti přátely a ochranci dělníků svých skutkem, přesvědčí je brzo že jimi v skutku a opravdu jsou a získají úplnou jich důvěru; majíce pak tuto, bude jim snadno odvrátiti jich od mravních vad, zvelebiti ducha jich a býti jim mnohonásobně užitečnými. Ovšem

že tu je potřeba aby působili v tom ohledu společně a ve srozumění; pak to půjde s prospěchem nesmírně větším nebudeli toho aby se při závodu druhého fabrikanta opět pokazilo co se snažením prvního polepšilo. K tomu se již sem a tam účinkovalo; jeden z nejutěšenějších toho dokladů je nám podán v Sedaně, nejslavnějším to sídle francouzského soukennictví, kde se společnému umluvení fabrikantů podařilo pijáctví tak potlačit že se tam následkem toho mezi lidem pracujícím větší než jinde blahobyt spatřuje, ba že snad nebude města tak velkého a průmyslného kde by se tento záhubný nemrav mezi dělníky tak zřídka znamenal jako právě tam.

Ovšem že takového společného působení fabrikantů těžko docílit. Jedněm pro sobectví a lhostejnost na tom nic nezáleží, druzí nevěří že by co užitečného dovedli a jiní domnívají se dokonce že by z toho tu neb tam ještě ujmu míti mohli. Takoví jsou zvláště malí fabrikanté, náčelníci továren a domů nových, kteříž se sami hospodářstvím a pořádkem ze řady dělnictva vyzvedli a znajíce tuto cestu k bohatství, obávají se, že by též jiní, kdyby se stali střídmi, mravní a hospodární touž cestou jít a s nimi pak soutěžit i o užitek průmyslu se dělití mohli. Pokud takové okolnosti, trvají a taková úzkoprsost a sobeckost u fabrikantů převládá dá se od přispění jich pro umravnění dělnictva málo očekávat. Ovšem ale musíme doufat, že takové náhledy se nemohou dlouho udržeti a že musí ustoupiti pravdivějšímu a rozumnějšímu uznání, že prospěch fabrikantů sám žádá, aby byli lidé jich mravnější, střídmejší, hospodárnější a tudy zdravější, silnější, pořádnější i v postavení svém spojojenější. *)

*) Mr. Ashton fabrikant v Hyde pověstný v Anglicku pro svou lidumilnost s kterouž tak horlivě se přičinil o mravní a tělesné blaho svého dělnictva vyjádřil se ve shromáždění spolku British Association držéném v září 1837 v Liverpoolu, že si nepočítá při tom nižádné zásluhy, ješto všechno co učinil, dělal také k svému prospěchu a že každý shilling jež vydal k polepšení bytů jejich a jinak v jejich prospěch, jemu vynesl na jiné straně dobrý úrok.

Toto přesvědčení muselo by ale býti všeobecné mezi nimi a kdyby aspoň většina viděla prospěch svůj v umravení dělníků, pak by byla vůle jich činnější, působení jich v tom směru stejnější i svornější a tisíce lidí plazících se nyní v bídě a nemravnosti, stali by se následkem toho cnostnými, pořádnými a tudy i méně chudými; stali by se vůbec šťastnějšími. Jak praveno, sem a tam vystoupili již fabrikanté z předešlé lhostejnosti své, kteráž dělníka sobě samému zůstavovala a opouštěla, a věru již je čas aby myšlénka kterak nejlépe vytěžovati dělnictvo své, výhradní posud místo své v duchu fabrikantův postoupila smýšlení šlechtnějšímu a lidštějšímu, aby vzniklo v nich přesvědčení, že jest to svatou povinností jejich opatrovati blaho mravné a tělesné dělníka svého kterýž jim všechny síly své věnuje a jehož přirozenými ochranci teda jsou. A ovšem jsouť oni svědomím svým zavázáni, aby tomu, kterýž jim dává vše co na světě má, práci rukou svých, dávali plnou a pravou náhradu, aby mu pojistili celou tu míru blaha tělesného, kteráž mu dle spravedlivosti zde na světě přísluší. Veděť je k tomu i vlastní jich bezpečnost a potřeba, aby ukojili mezi třídami pracujícími onu nespokojenost s osudem jenž jimi vládne, kteráž v některých stranách vždy víc a více se kvasí, hrozíc netoliko jim samým záhubou, ale celému společenstvu převraty, občanskými válkami a zastavením pokroku vzdělanosti. Doufejme že takovéto úvahy dojdou brzo všeobecného uznání ve vyšších třídách společenstva i u fabrikantů samých a že z toho vyplyne brzo pro veškerý lid veliké zušlechtění mravů a mocný postup v blahobytu tělesném.*

§ 113.

Také ještě o vzdělanosti lidu pracujícího, a o tom, jakého opatření se jeho zajmům duševním, jeho svobodě a právům společenským při postupu průmyslu novověkého dostává, slovo promluvíti sluší.

V celku nedá se pochybovati, že vzdělanost mezi lidem vůbec, a mezi dělnictvem fabrik zvláště, za našeho času moc-

ně postoupila. Školní vyučování, kteréž se nyní uděluje, je lepší a obsahuje všechny třídy společenstva, tak že zvláště mezi dělníky průmyslními málo lidí se nalézá, již by byli aspoň nevyhnutelných oněch podkladů vší vzdělanosti, čtení totiž, psaní a počítání, ve školách nenabyli. Netoliko vlády ale i dělnictvo samo, přesvědčené o důležitosti toho, hledí den ode dne více k tomu, aby se mládež již v těchto věcech nezanedbala. Ze všad pečuje se o zavedení škol, počíná se s opatrovnaní, načež přicházejí školy buď od vlády nebo od fabrikantů samých, nebo též jako často v Anglii, od spolků soukromých zřízené. Nadto zakládají se zvláště po městech průmyslných dílem od fabrikantů, dílem od dělníků samých spojenými silami knihovny zápůjčné a čítárny. Konečně povstávají na týchže místech školy řemeslné pro navedení k živnostem.

Vlády začínají vždy více k tomu hleděti, aby se práce dětí ve fabrikách jistým časem obmezila, aby jim zůstaly i čas i chuť i schopnost k učení školnímu, jehož návštěva se jim až do jistého věku za povinnost klade.

Vypravuje se mnoho smutného o stavu vyučování v Anglicku. Ovšem, že v tom ohledu byli až do našich dob mnohé nedostatky. Soustava samozprávy a sebeopatření obcí, v anglickém národě od věku zachovávaná, platila také ve veřejném vyučování; i to bylo od vlády zůstaveno péči lidu samého, obcím a rodinám. Ale jakkoli blahodějná je působení oné zásady samozprávy pro svobodu a blahobyt veřejný, pro vyučování školní nebylo beze škody. Byloť toto ovšem silně zanedbáno, scházelo mu na jednotě, všeobecnosti, na schopných učitelích, proto že všickni k tomu úřadu schopní, raději jiné od měnivé vůle jednotlivých rodin méně závislé zaměstnání volili. Parlament sám byl dlouho proti přijetí školství mezi starosti a výdaje zemské. Darma snažil se šlechtný Wyse po mnohá léta pozornost domu pro tak důležitou otázku vzbuditi, i když se o ní jednati mělo, zůstal zřídka kdy potřebný počet členů v sezení. Konečně předce prorazilo moudřejší mínění ve sněmu hlavně snažením Waterforda. V únoru r. 1839 byl založen při ministerstvč zvláštní

úřad pro vyučování a v měsíci červnu t. r. byl učiněn v parlamentě návrh a proveden 275 hlasy proti 273, že se má vydati na národní školy ročně 30.000 liber sterl. Menšina tehdá ještě hlasovala pro to, aby se královna požádala adresou o zrušení nově zřízeného ministerského úřadu pro vyučování. V následujícím měsíci učinil jeden z prelatů na sněmě podobný, školám nepřiznivý návrh, kterýž byl 229 hlasy proti 118 skutečně přijat. Ale vláda setrvala na svém a tak vyučování národní mělo svůj průchod, a stalo se den ode dne více záležitostí veřejnou. Prospěchy jeho jsou již veliké. Není sice v tom ohledu zpráv určitých, ale z rozličných jiných údajů, jež tuto uváděti za zbytečné pokládáme, dá se o tom neklamně souditi. Zvláště v Irsku prospěla soustava národního vyučování obecnému blahu velice. Bylať tu přijata již roku 1831 snažením lorda Stanleye, tehdá hlavního sekretáře irského; odr. 1834 kdežto bylo jěn 789 škol se 107,042 zapsanými žáky roste počet škol neustále, tak že bylo r. 1845 již 3,426 škol se 432,844 žáky. Též ve Škotsku ukazuje se v nejnovějších časech pokrok veliký.

Dle zpráv úředních předložených parlamentu bylo žáků ve školách farních i nefarních :

r. 1825	1836	1837.
157,727.	176,682.	190,239.

Zvláště slovutný Lancaster vynálezce nového návodu vyučovacího vzajemným sebe vyučováním žákův veliké zásluhy si získal o zvelebení anglického školství. Navštívili jsme jednu takovou školu v Londýně kde jsme se podivili vědomostem chlapců asi desetiletých ve vědách věcných tak na př. v anatomii, národním hospodářství a mechanice. Podobné školy zavádějí se u velikém počtu, zvláště ve všech městech průmyslných. Vůbec v těchto místech veliké snažení ve školství se pozoruje. Příčina toho je, že netoliko vláda ale i soukromníci potřebu vyučování pro lid velice cítí, poněvadž vidouce tak nesmírný počet lidu dělnického na jednotlivých místech sestředěný, stejnými zájmy a potřebami jako by v jedno tělo spojený a neustále rostoucí, nemohou neviděti spolu jeho důležitosti ve společenství a jeho veliké moci

kteráž by se mohla státi velmi nebezpečnou řádům společenským, kdyby dělníci nejsouce vyučeni o povinnostech a rádech společenských, některými popuzovateli se snadno svéstí dali k rušení politického pořádku. Tak se stává ona nejhorší stránka nového průmyslu aspoň v jednom ohledu prospěšnou lidu dělnickému.

§ 114.

Nechceme ostatně prospěchův školního vyučování z ohledu na mravy a úživu lidu příliš vynášeti, anobrž myslíme, že se vliv jejich zvláště vprvním ohledu často přeceňuje; měli jsme v tom ohledu před rukama zprávy více statistiků a učenců, kteří tu věc vyšetřovali mezi Angličany i Francouzi, *) z nichž vysvitá, že vyučování školní v celku neuměňuje v ničem počet zločinů; a kdyby se i dalo připustiti, že se s ním uměňuje počet přestupků proti osobám, nedá se bohužel předce upříti že na druhé straně počet zločinů proti vlastnictví—nepravím že následkem školního vychování, ovšem však zároveň s ním — roste. Pravda že je vychování, jak posud bylo nedostatečné a nedokonalé, a že jen tehdá zadost učiní nadějším lidumilů i z ohledu mravnosti, když se bude více pečovati o vzdělání povahy a srdce a o mravní přesvědčení, než pouze o podání některých známostí, aneb vlastně jen prostředků ke známostem, kterých ovšem jako každého jiného užitečného nástroje časem i k zlému užiti možná. Ano nemyslím ani, jako se některým zdá, že by vyučování školní kteréž obyčejně neobsahuje nic více než čtení a psaní, mohlo ochrániti proti nedostatku, poněvadž známost těchto věcí již na mnoze tak zobecněla, že může jen nemnohým sloužiti za pramen úživy. Tolik ale je jisto, že za našeho času právě pro tu samu příčinu nikomu bez nich býti nelze, kdo se neodhodlá zůstati v nejnižších třídách společnosti. Nejsouť ony přímo pramenem statků a bohatství ale jsou jakoby klíčem k bohatým pokladům vědomostí, kterými těchto nabyti možná; jsou

*) Mezi Francouzi zvláště slovučný Charles Dupin v řeči o tom předmětu na sněmu držané; viz *Moniteur* 9. pros. 1838.

zvláště pro obchod mocnou podporou, podobající se oněm mohutným pudidlům jež mu náš věk v železnicích a páře propůjčil. Kdokoli toho povelu moudře užiti a klíčem tím otvírati zná, tomu bude snadněji postaviti se do prvních řad společenstva a nabyti statků jemu jinak nepřístupných. V tom ale, že se zároveň s pokrokem průmyslu novověkého, mocné tyto páky do rukou každého i sebe chudšího dělníka kladou — ješto před léty byly výsadou boháčů a urozených, v tom že tudy přístup k míci společenské, k bohatství a vědomosti všem stejně se podává, v tom právě leží pokrok k rovnoprávnosti mezi stavy a občany, a abych tak řekl jedna z důležitějších známek demokratické a vyrovnávající povahy, již v celém rozvoji duševním i hmotném našeho věku pozorujeme a již mu mnozí naprosto upírají.

§ 115.

Zvláštní konečně důležitost pro výrobu národní, a pro samostatnost i postup tříd pracujících mají ústavy a školy živnostní, jako jsou na př. v Anglii ústavy buď od dělnictva aneb ode středních tříd založené a dílem pod jmenem *Mechanic institutions* známé a ve Francouzích školy známé pod jmenem: *Écoles d' Arts et Métiers* a jiné zvláštní ústavy pro rozšíření známostí průmyslových a výrobních. O těch může se již právem říci, že podávají jako přímo nástroje a prostředky výroby, a jich návod byl pro mnohého mladíka již základem zámožnosti a blahobytu a pro společenstvo vůbec znamenitou podporou výroby. Zvláště učení v kreslení, tak důležité pro většinu rozličných větví průmyslu, bez něhož sotva která škola průmyslová obchodní neb řemeslní obejíti se může, nemálo přispívá netoliko k výrobnosti dělníka ale i ke vzdělanosti a ušlechtilosti jeho, ke zvelebení jeho oblíby. — Tato, pak neustálý styk s vyššími stavy společenstva, u mnohých těž zanášení se hotovením výrobků, u nichž ušlechtilost forem dělá velikou část ceny jich, a pak poznání přírody a tajemných sil jejích aspoň z některé části, ta všeobecná přístupnost knih, časopisů, pak schůzky a rozmluvy veřejné a ce-

lá takřka atmosféra větších měst, abych tak řekl naplněná tolikerými nepozorovanými živly osvěty — vše to přispívá mocně a současně ke vzdělání lidu a zjemnění mravů, zvláště ve třídách dělnických, a je příčinou, že tyto v celku, netoliko nad dělníky rolní, ale místem i nad samu třídu nájemníků a vlastníků rolních, ve vědomostech a spůsobech společenských předčí.

§ 116.

Co se týče společenského postavení lidu a dělnictva, kteréž se měří dílem dle jeho platnosti a vážnosti v životě společenském a dle míry požívů ušlechtilejších, kteréž mu jsou přístupny, tu nelze též neznamenati neustálý postup : — nelze se minouti s úkazem, že řečené třídy nyní též rozkoší vznešenějších aneb takových, které prvé jen stavům vyšším, zámožnějším a prací neobtěženým, přístupny bývaly, nabyti mohou a v skutku také o ně státi, a jich vždy více požívati počínají. Vůbec se pozoruje, že s postupem vzdělanosti jak u nás tak i ve Francouzích a v Anglii bažení po rozkošech pouze tělesných a surových ubývá. Zvláště opilství je v poměru opačném ke vzdělanosti. Zato obětuje lid více na jiné věci, kterýchž posud jen stavové vzdělanější více vyhledávali. Netoliko že si již byt svůj pohodlněji zříditi a šat lepší opatřiti může, ale již začíná při tom také hleděti na krásu a úhlednost, obětuje na př. již něco více na obrazy a výrobky umělecké k ozdobě svého obydlí. Malá knihovna nalézá se sem a tam již i u dělníka. Zvláště ve provozování i slyšení hudby, kteréžto umění tak velice prospívá ke zjemnění člověka a ke zlahodění citů a mravů surových, začínají dělníci nalézati velkou oblibu. V Anglii i Francii u schopnějších a lépe placených dělníků vyskytuje se již častěji fortepiano — a jiné nástroje hudební.

Obliha ve představeních divadelních též neustále roste a mnohý stříbrný, který se prvé v krčmě utopil, jde nyní do divadelní kasy. To zvláště v Paříži silně pozorovati — kde faubourg St. Antoine se sousedními předměstími na mnoze prů-

myslným dělnictvem obývanými, silnou část navštěvovatelů do divadel na boulevardech posílají, kdežto vidět nezřídka na sta lidu v blousáech (modrých, plátěných halenách) na přístup ke kase čekajícího. Jsou tam divadla ježto stojí takoruka jediné návštěvou lidu pracujícího.

Jen na dobrém zřízení divadel záleží, aby tyto počtem neustále rostoucí ústavy též samy v sobě se dokonalily, a ješto posud pro mravy lidu více jen negativně působily, totiž zdržováním jeho od jiných rozkoší škodných budoucně pozitivnější a blahodějnější než posud vliv naň dostaly. Ve Francii přicházejí v oblibu po větších městech též kavárny, kdež se navštěvovatelům po celý večer pravý koncert, dílem plnou hudbou, dílem jednotlivými nástroji a zpěvy provozuje, a nezřídka ve způsobu takovém, že se tím i znatel úplna spokojiti může. I zde viděli jsme dosti zhusta dělnictvo při kávě a cigare buď v sednici nebo pod stromy příjemně večer svůj trávit. V Anglii zas počet krčem se menší, počet domů pro pití the a kávy, kde se spolu časopisy čítají, náramně roste, a to na mnoze účastenstvím chudší třídy, kteráž strídmost milovati a poučení ve spisech hledati každým rokem víc a více se snaží. Též podobné gallerie a výstavy obrazů, soch a jiných útvorů uměleckých nebo výrobků průmyslných, pak i nesčíslných předmětů přírody a umění, podávající obraz o stavu vzdělanosti a průmyslnosti jakož i o plodnosti přírody v rozličných dílech světa atd. lid pracující den ode dne hojněji navštěvuje. Všecky tyto věci ve velkých a průmyslných městech buď zdarma neb za malý peníz jsou přístupny a vyděli jsme nejednou v *National-Gallery* a v *Louvr* muže z lidu pozorující s velikým zalíbením nejvznešenější díla výtvarných umění. Jak velice toto všecko mezi lidem krasochuť neb oblibu zvelebiti, mravy zušlechtiti, vzdělání průmyslné rozšířiti, známost zemí a národů povýšiti musí netřeba dokládati. Veřejné zahrady a parky vkusně zřízené a mnohým uměleckým dílem ozdobené otvírají se prostému lidu tak dobře jako boháčům a poskytují mu zotavení i potěšení. Lidumilství v našem čase činnější než před věky, začíná se o lid i z této stránky lépe starati. Tak zakládají na př.

v městech fabričních v Anglii dílem stát dílem obce a privátní spolky veřejné zahrady a parky pro občerstvení lidu dělnického, a v Paříži zase zřizují ohromné koncerty hlavně pro lid pracující, kdežto nejvýtečnější skladby, hudby a zpěvy v dokonalém provedení za několik málo grošů slyšeti možná.

Omnibusy a parochody ceny své s postupem náleží nových neustále snižující jsou zvláště ve dni nedělní a sváteční u všech větších měst průmyslných plyn lidu pracovního, kterýž tohoto, jemu pokrokem průmyslnosti tak štědře podávaného prostředku hojně užívá k vyjíždkám, aby mohl zároveň se vzdělanými stavy obdivovati krásy přírody a zotaviti se od loptění týhodního ve čerstvém vzduchu a ve chládku sadů a zahrad, v krajinách rovněž tak ve spanilosti jako ve vzdělání a plodnosti neustále se zvelebujících.

Tak účastníčí lid dělnický vždy víc a více v požívech a rozkošech stavů vyšších a vzdělanějších trvaje často v jich společnosti. Rovnaje se jim aspoň v lepších a zámožnějších částích svých, co do oběvu, způsobů ba časem i ve vzdělanosti, počíná s nimi též ve společenském životě stejné vážnosti požívati. Rostoucí osvěta učí lidi, vždy méně váhy klásti na přednosti nahodilé, jako jsou rod a jmění, ale dávati lidem přednost dle jich schopnosti, cnosti a vzdělanosti, dle jich výrobnosti a působnosti vzhledem na prospěch společenstva, a tuť ovšem třídě dělnické nemalou platnost zvláště v posledním ohledu přiznati musí a přiznává. Neležít více jako před věky na stavu dělnickém klatba pohrdy, aniž jest okolo něho nepřestupná hranice, dělící jej od jiných stavů. Schopnost, setrvalost a opatrnost opatřuje dělníkovi vážnost a vliv ve životě společenském a může mu otevřítí řady nejvyšších stavů — a ne jednou viděli jsme za našich dnů muže vyšlé ze třídy této zajímati netoliko úřady obecní, cechovní, a spolkové, ale i nejdůležitější služby státní.

§ 117.

Jakýsi směr k vyrovnání stavů leží již jako v povaze průmyslu samého, kterýž podivu hodným množením a zdo-

konalováním prostředků výroby i tržby, všeliké potřeby života, i ty, které bývaly posud výhradně v obyčeji u zámožnějších stavů, zlacňuje tak že si jich prostý lid snadno pořídití může; on ozdobuje a zdokonaluje zároveň i ty, ježto byly jen pro chudší třídy ustanoveny, v té míře, že bohatší třídy necítí ani potřeby ani chuti skvostnějších a dražších užívati.

Tím způsobem trátí vždy víc a více (ač ovšem na ujmu krásných krojů národních) i zevnitřní znakové, kterýmiž se jindá stavové od sebe tak přísně dělivali a rozeznávali, a již bude pomálu těžko stav člověka dle oděvu poznati. Zpomínám si na jednoho starého hospodáře, jak my říkáme, poctivého Staročecha, kterýž se horšil velice na svého orače, když se mu tento v neděli ve svých nových po městsku zřízených soukenných šatech představil: „Což se to sluší na tebe abys ty se takhle nosil? vždyť pak vypadáš jako nějaký pan páter, a ne jako čeledín.“ Výhody, jež nám průmyslnost našich časů poskytuje, stávají se pro svou velikou láci všem stejnou měrou přístupnými; nezřídka přihodí se člověku v Paříži v omnibusu viděti kterak dělník z fabriky ve své modré haleně (blouse) a vysoký úředník se řády na prsou, nádherná dáma a chudá pradelna v jednom voze vedlé sebe usedají, aby se snadněji a rychleji na žádoucí místo dostali. Ješto je pro jedny vůz ten dosti skvostný a pohodlný, není předce pro druhé příliš drahý. Kníže a úředník, kupec, řemeslník i sedlák ba i dělník všickni jedou stejnou rychlostí jedním a týmž vlakem po železnici — v jednom sále všickni oběd svůj nalézají, v jednom hostinci vedlé sebe odpočívají. — Třetí třída vozů na níž jede chudý tovaryš i nádeník, není mnohem horší než druhá a tato poskytuje již tolik pohodlí, že se ní často i lidé vyšších stavů spokojí a ne vždy jezdívá pouze vyšší stav na první ale nezřídka i ten onen jenž z choulostivosti, z pýchy aneb marnosti své samochtě takřka daň platiti volí. Sukno dvou- neb tři-zlatové, jímž se nádeník v neděli odívá, rozezná se jen při bližším ohledání ode čtyr- neb pěti-zlatového, jímž se úředník šatí, a kníže dostává od modisty svého často dražší, ale zřídka kdy

mnohem lepší, než tento nosí. Dáli se co do teplosti, měkčnosti a krásy jaký rozdíl mezi sukny těmi poznati, nečiní to předce pro pohodlí v užívání žádného rozdílu.

Nově v obyčej vcházející hrnce železné slouží ku přípravě potravy pro žebráky v domě obecném jako ve knížecí kuchyni, a kníže byt by i chtěl aby se pokrmy jeho ve dražších připravovaly, nenašel by předce nic lepšího a věci přiměřenějšího. Mezi kloboukem tovaryše a hraběte není hrubě rozdílu; a máli onen hrubší plátno na košili než tento tož zajisté onen drsnatostí svého aspoň nijak netrpí. Sedlákův talíř z kameniny neodevzdá v bělosti i čistotě talíři porcelanovému, jehož užívá fabrikant a velmož, ba i císař sám může si sice pořídit dražší nádobí ale sotva krásnější, čistější a přiměřenější než je toto. Ba již i porcelán v láci kamenině hrubě neustupuje, tak že si jej i chudší zjednatí může.

§ 118.

V Anglii, této zemi nyní tak průmyslné a bohaté musel, jak jedna stará kronika vypravuje, převor bohatého klášteře Weymouthského v roce 674 až do Francouz pro dělníky poslati, aby mu k nové kapli okna udělali, neb v Anglii se jich toho času ještě dodělati nemohl. S počátku tam bývaly jen kostely a později byty panstva okny opatřeny, a trvalo to kolik století, než si jich lid pořídití mohl. Rozvoj průmyslu přivedl je do každého baráku i chléva.

Sklo, jehož žebrák k pití potřebuje, je tak jasné a čisté, jako na číši králově, a dělníkova bota i králova vyšly snad z téže koželužny, ležely v téže kádi, a byly vydělány k stejné jemnosti a vhodnosti. — Podobně se děje vzhledem nábytku. Železnice a plavba přivážejí dříví z daleka ba i přes moře, pily, stroje k řezání furnýrů a jiné zdokonalené nástroje truhlářské, snížily cenu dřev vzácných až i zámořských dílem snadností převozu a úsporou času, dílem ušetřením látky při nepatrnosti odpadků (jichž jemné stroje nynější téměř ani nedělají) a následovně i cenu výrobků samých —

tak sice že již i rodina méně zámožná nábytku velmi úhledného a ze vzácných ba i cizozemských dřev zhotoveného sobě opatřiti může, a to při vydání ne mnoho větším než by jí byl stál zvláště dříve nábytek z měkkého dřeva.

V téže fabrice hotoví se nože na vybrané pokrmy královské, jako i na skyvu chleba žebrákovu, tytéž ruce a stroje hotoví ty nesčíslné potřeby a nástroje železné, ocelové, mosazné atd. s rovnou téměř drzěmností, příhodností a úhledností pro všechny stavy. Známeť předmět jeden nevyhnutelný k oděvu zvláště ženskému. Výrobek ten má vlastnosti tak dokonalé, že k účelu jeho lepších žádati nelze a že jich v této úplnosti jen značnou umělostí docíliti možná. — Ale pro množství v jakémž ho lid spotřebuje a pro zdokonalení výroby strojnické zhotovuje jej průmysl nynější nejen dobře ale spolu tak hojně a lacině, že si i nejchudší paní nejlepší druh koupiti může, a královna Viktorie, jejíž moci podřízeno více než sto milionů lidí, nespína šatů svých jinými špendlíky, než chudá Irčanka ježto u vrat jejího paláce milosrdenství lidské vyhledává. Takových a podobných příkladů mohli bychom ještě na sta uvésti na důkaz, že třídy chudé průmyslem získují a že se rovnost a zblížení mezi stavy postupem velkotvárné výroby podporuje. Nemůžeme ujíti oku pozorovatele, že ve všech zemích zároveň s pokrokem vzdělanosti, průmyslu a tržby rozdílové mezi stavy jak skuteční (t. j. do věci samé) tak i naoční (co do zjevu zevnějšího) se tratí, a může se říci, že v též míře, v nížto vzdělanost a průmyslnost roste, též vypínání se vyšších stavů nad nižší ubývá. Jděme z Ruska do Polska a do Uher, odtud k nám do českých zemí, odtud dále do krajin německých, zvláště na Rejn, pak do Francouz, neuvidíme-liž tu tolikéž stupňů, na nichž s průmyslem a vzdělaností též rovnost stavů — šetrnost k dělnictvu a platnost nižších tříd společenstva postupuje?

§ 119.

Postavení a platnost lidu pracujícího je konečně i ve světě politickém větší než kdy před tím a posud bývala.

Účastenství dělníků velkého průmyslu ve všech záležitostech politických, je v oněch, v čele novověkého průmyslu kráčejících zemích v Anglii a Francii, na mnoze živé; neb oni čítají časopisy ano udržují i sami některé ve prospěch a k obraně záležitostí svých. Již nyní nelze tam žádné vládě a žádnému sněmu nevyšímati si jejich práv a potřeb neb jejich stížností. Byť by i poslance na sněmích neměli, najdou se předce vždy lidé, kteří z lidumilství neb ze starosti o mír společenstva, neb z jiného ještě ohledu o ně se starají. Oni pak sami nenasnadno si dají křivdu udělati a kdekoli něčím trpí, dovedou si na to mnohonásobným způsobem postěžovati. Jestliže se o jich útiscích více žalob slýchá než jindá, ba časem snad i více než čirá pravdomluvnost povoluje, jest zajisté příčina toho v tom že při větší vzdělanosti své také více potřeb a žádostí mívají a o svých nedostatcích lépe slovo věsti a sebe proti křivdám lépe brániti znají než kdy prvé. Jest to obyčejně jen nespokojenost ne tak nouze ježto bývá u nich větší než u dělníků jiných, zvláště rolnických.

Byť by jim i zvláště práva politická přidělena nebyla, svým sestředěním a nakupením ve velkých městech, svou větší politickou všímavostí a zkušeností, svou živostí a nepokojností, měli dělníci, zvláště fabriční, v novějších dobách ve mnohých zemích veliký vliv na utváření poměrů státních. Tak na př. v Angličanech, za posledních časů mnohé zákony důležité, jako na př. tak řečené obilní, hlavně jich působením a účastenstvím jich v agitaci k tomu cíli způsobené původ svůj vzaly, a vláda whigův nemálo na jich sympathie vždy hledět musela. Ve Francouzích ale, hlavně v Paříži, jich politické přesvědčení a jich nechuť k Ludvíkovi Filipovi byly mezi nejdůležitějšími příčinami převrácení jeho trůnu a založení ústavy republikánské. A že vláda Ludvíka Napoleona tak dlouho a pevně stojí, toho neposlední příčinou je že si znal získati a zachovati přízeň třídy dělnické. Vůbec ukazuje se že moc její a působení ve věcech politických je nyní větší než platnost stavu rolnického, kterýž je předce mnohem četnější a zámožnější.

Konečně nesmíme zamlčeti, že se účastenství občanů ve věcech veřejných, ve věcech zákonodárství atd. v novějších časech vždy dále mezi četnější třídy obyvatelstva šíří, tak že nyní v nejedné zemi průmyslné a ústavně zřízené již i ty třídy činná práva politická drží a provozují, které buď hlavně nebo aspoň z velké části k pracovnímu lidu vůbec náleží, ba i ty které buď z části buď naprosto úživu svou z práce při fabrikách nabývají. Jmenovitě ve Francouzích zavedením všeobecného práva volebního požívá celá třída dělnictva občanství a rovnoprávnosti politické se všemi ostatními stavy. A kde toto právo jí samé nenáleží, přísluší aspoň třídám středním, přímo nad ní postaveným, s nimiž ona svazky soucitu, příbuzenství, přátelství atd. spojena jest, tak že nikde bez zastání buď přímého nebo prostředního, nezůstává. Tak velkého oprávnění a vlivu politického stav dělnický nepožíval v žádném věku posud minulém: ani v dávnověkosti kde byl téměř naskrze v otroctví a beze všeho práva netoliko politického ale i společenského a soukromého; ani ve středověku kde nebyl aspoň svobodným své osoby pánem, neřkuli aby byl měl v životě státním jakou platnost, kde musil měniti zaměstnání, i lásku manželskou i přesvědčení náboženské dle vůle pána svého. Jest to teda pravý nerozum, tvrditi, že rozvoj průmyslu za našich dob dělnickou třídu netoliko v nouzi ale také den ode dne ve větší odvislost a porobu uvrhuje.

§ 120.

Uváživše takto vše kol kolem ze všech stran musíme uznati že se o působení velkotvárného průmyslu novověkého mnoho bludného psalo a mluvilo. Sestávímeli konečné výsledky našich úvah a pozorování poznáváme: že tento velký fabriční průmysl především národní bohatství vůbec nemálo rozmnožil a že je rozmnožuje neustále způsobem neslýchaným, a že zároveň rozmnožuje poznenáhla také blahobyť třídy dělnické. Ovšem že je posud nestejnost v rozčástení statků mezi stavy a jednotlivci veliká, ba

větší než aby se daly chváliti společenské poměry naše, kteréž jsou zajisté ještě dosti vzdáleny oné dokonalosti již svým časem dosáhnou. A však dokázati se dá že je nerovnost tato, na vzdor mínění velmi běžnému, menší, než byla kdy před tím a že zámožnost a blahobyť sestupuje den ode dne k nižším třídám společenstva. Již je lid vším k životu potřebným opatřen lépe než jindá, hojnost výroby a z toho povstávající náramná láce dovolují všem třídám poříditi sobě to čeho předkoyé naši ani neznali aneb co za zbytečnou nádheru považovali, ano začasťe i věci v skutku ne právě potřebné, ale jen příjemné nebo lahodné. Rychlost komunikac, tisk atd. dovolují náramně rychlou a lacinou výměnu statků i myšlének a poskytují nescíslná společenská potěšení. Postup všeobecného bohatství ukazuje se i zevně: domy lépe zřízené a opatřené, cesty lépe zpravené, kraj vzdělanější a plodnější a všude nescíslné věci sloužící potřebám a žádostem lidským, bez nichž jindá lidé jak bohatí tak chudí býti museli. Žebroty v celku méně se vidí než jindá.

Zvláště města rozmnožením poživů a ušlechtilejších rozkoší, jež obyvatelstvu svému podávají, mnoha příjemných stránek nabyla, tak že i statkáři a velmoži všude téměř ve středu jich aspoň zimní čas příjemně trávití volí. A však též nižší, ve městech přebývající třídy pracujícího lidu nejsou docela bez účastenství ve všech těchto radostech a poživcích; jest to věc jistá že i dělník ve městě mnohých rozkoší užije a že tisíce věcí pozná o nichž sedlák byť by i dosti zámožný ani zdání nemá.

Jestliže ještě nouze v lidu dosti často se přihlašuje, nebývá předce tak krutá a záhubná, jako před časem, když ještě každých deset let býval pravidelně hlad, zachvacující nezřídka i vyšší třídy společenstva. Totéž platí o morech a nemocech. Nyní i lékařství samo velice postoupilo, rovněž jako i počet lékařů a prostředků lékařských, tak že pro každého, ať je chudý nebo bohatý, je opatření lepší a jistější než jindá, dokud ještě nemoci na tisíce lidí hubivaly smrtelným dechem svým. Velká města jsou ovšem vždy ještě méně příznivá zdraví obyvatelů svých než čistovzduchý venek, ale i tu se po-

mocí mohutných prostředků novověké průmyslnosti mnoho v lepší proměnilo: vodovody se zřídili, řeky se zpravidelnily a obřežily, mosty mnohé postavily, čímž pro obyvatelstvo nutnost vyzdvižena v jednotlivých čtvrtích se shrnovati. Zmnohonásobněné prostředky přívozu a stavby dovolily ulice naskrze dlaždití, staré, příliš těsné čtvrti prolomiti, nové ulice vystaviti, rozličné nemocnice, chorobnice, opatrovny atd. a jiné veřejné budovy snadně a dobře postaviti. Tak se docílilo že nyní veliká města ukazují menší smrtelnost než mívala před půl stoletím, neb dokonce ve věku středním, a že jsou v neustálém postupu k větší zdravoti. Vůbec ale postupem výroby, lepším opatřením lidu v každém ohledu, větším blahobytem a pořádkem, smrtelnost u všech národů průmyslných neustále klesá.

Co se práce samé týče jest z ohledu trvání svého zákonem obmezena a v celku kratší než v dávnověkosti bývala, a nad to i lehčeji, tak sice, že na mnoze rukou ženskou ba i dětskou konána býti může.

Rovněž jako množství potravy a jiných potřeb úživy neustále roste, množí se také zvláště v okresech průmyslných způsobové k jejich nabytí, čehož důkazem veliký zrost obyvatelstva v těchto místech. Jako vzdělanost lidstva vůbec pokračuje, zmáhá se také osvěta ve pracující třídě lidu. Má se vůbec za to, že zvláště dělnictvo průmyslné více osvícené jest, že má více vědomostí, více známostí života a poměrů veřejných, lepší způsoby společenské než dělnictvo rolní. Nedá se mu však také přednost prisouditi i z ohledu mravnosti, kteráž, ne tak povahou průmyslu samého, jako raději nedokonalostí aneb úplným nedostatkem některých ústavů a řádů společenských spíše trpí než by získala. Ostatně se pozoruje v okresech a městech průmyslných kde zločinů přebývá, že se tento přírost děje jen vzhledem zločinů proti vlastnictví, ne pak v zločinech proti osobám, kterýchžto posledních zločinů všady ubývá kde se jemnější mravy a větší osvěta mezi lidem rozhošťuje.

Jeden z nejnovějších statistiků francouzských praví nám v tom ohledu že ve třídě dělnictva průmyslného v porovnání

k dělnictvu fabričnímu poměr mezi zločiny, proti osobám a oněmi proti vlastnictví je právě tentýž co mezi vyšším a nižším stupněm vzdělanosti. Mezi 100 dělníky fabričními žalovanými pro zločin, je jen 27 zločinů proti osobám; mezi 100 rolníky obžalovanými pro zločin je 37 zločinů proti osobám. Mnohá věc tu ovšem ještě opravy žádá, ale pozornost vlád i lidumilů obrátila se za našich dnů k této péči více než prvé, a můžeme tu za nedlouho značné polepšení očekávat. To konečně vždy zůstává pravdou, že zároveň s průmyslem ustupuje surovost mravů a způsobů; ve všem zevnějšku člověka samého i všeho což kolem sebe má, hledí se nyní k větší úhlednosti, okázalosti, k spanilejším formám.

Náruživost po rozkošech surových a pouze tělesných, jako je opilství, ustupuje oblíbě v rozkošech a poživcích jemnějších a ušlechtlejších. Vyrovnáním těchto poživců společenských, následuje větší zblížení-se mezi stavy, větší rovnost. Dělnictvo nabývá tudy v celku vždy váženějšího postavení společenského, k čemuž třeba přidati i to, že je právo jeho občanské, a více ještě skutečný vliv ve věcech veřejných, větší než býval kdy před tím.

Vidíme teda v celku že zároveň s rozvojem průmyslu a umělosti lidské ve výrobě statků, kráčí též postup vzdělanosti, lidskosti a důstojnosti člověka.

§ 121.

Máť ovšem rád a směr průmyslu novověkého důležité své vady, ale právě ty výčitky které se mu nejčastěji dělají, mají původ svůj ve bludu a povrchním věci uvážení.

Říká se že průmysl vyrobuje pomocí strojů příliš mnoho, čímž prý dělníky o výživu připravuje. A však ne to jest jeho chybou že tvoří příliš mnoho, ale to že vyrobuje posud příliš málo než aby mohl opatřiti všem i nejchudším třídám za jich přičinění dostatečné aneb dokonce hojně opatření všemi potřebnostmi života.

Ne to jest chybou jeho že podporuje nouzi, ale že podpora kterouž blahobytu lidu vůbec uděluje, není pro všechny stavy stejná, že je nerovná.

Ne to že podporuje nerovnost stavů, ale to že nepodporuje rovnost jich dosti rychle, že stejnost v rozčástení výrobků vede s menší mocí ku předu než výrobu samou.

Pravda jest že kapitál má v nynějších rádech průmyslných častěji příliš velkou moc, že posud sestřeďuje statky, síly a lidi více než blaho všeobecné, neb stejnost a pravidelnost postupu lidského dovoluje. Nicméně z druhé strany právě toto sestředění kapitálu a sil ukazuje se býti mocnou pákou výroby a postředně tedy i láce a blahobytu.

Pravda jest že vedlé kapitálu také schopnost čili důmysl a práce hmotná nezůstávají sice bez odměny a bez moci, ale že rozdělení prospěchů vyplývajících z ohromné výroby mezi těmito třemi hlavními původy jejími bývá na mnoze nestejně, ať nedíme nespravedlivé.

V některých státech průmyslných i to se pozoruje, že vlády s řečenými dvěma činiteli a živly velkého průmyslu zacházejí takřka otčímsky, ješto třetí z nich, kapitál totiž, je všude milostníkem jich, ježž podporují časem i na ujmu druhých. Tak nedávají vyalézavé schopnosti dostatečné ochrany pro ono vlastnictví jež spočívá v jejich výmyslech a nálezech; živlu práce pak zvláště se obávají a jej v ruchu jeho rády obmezují, čehož příčina ovšem se hledati musí ve slabosti jich politické ústavy a organisace, kteráž se časem obává, že by se svobodným tohoto živlu hýbáním sesypati mohla. Tudy se stává, že tito dva živlové výroby, schopnost a práce třetímu, kapitálu totiž se podrobiti a u něho, v nezasloužené jakési služebnosti býti musí.

Ví se co platí ve světě průmyslovém heslo „*Vires unitae agunt*“, jakou moc dává živlům výroby jich sestředění a spojení; kapitálům je spojení to volno, práci pak ba i schopnosti buď nic neb aspoň málo. Jest moment jeden ne dosti oceněný v hospodářství společenstva, totiž přírostek výroby i statků a s nimi spojený materiální prospěch, vyplývající ze společného a současného působení mnoha sil; zkušenost učí, že 400 dělníků při jednom závodu spojených uskuteční větší výsledek práce a vydá větší výnos než tentýž počet dělníků na dvě rozdělený při dvou zavodech.

Tento přebyt, kterýž by se slušně mezi všechny živly výroby rozčástiti měl, připadá při nynějším privilegovaném postavení kapitálu výhradně tomuto.

Tyto a ještě některé jiné věci daly by se ne bez práva namítati proti řádům průmyslu a obchodu jak se za našich dob působením strojnictví a svobodné soutěže utvářejí. Zkrátka, není v těchto bězích všecko jak by býti mohlo neb mělo. Následek toho je jakýsi neblahý cit, jakási neukojenost mezi lidem a jakási pochybnost zdali rozčastění výhod, z velkotvárné výroby novověké vyplývajících je stejné a spravedlivé. Z toho pocházejí ty opětované stížnosti na fabriky a stroje, na anglický průmysl, na nemilosrdnost soutěže, ta nenávist proti celé soustavě průmyslní i u mnohých vzdělanců obyčejná, kteráž často nespravedlivě soudí hledajíc vinu tam kde vlastně není, která ale u lidí tak šlechetných bezevšeho základu býti nemůže. Z toho konečně plyne ta nespokojenost a jakési kvašení ve společenství, zvláště v četných a vždy počtem i osvětou rostoucích třídách pracujících, kteráž se zapřítí ovšem nedá a kteráž hrozí společenstvu velkými bouřemi neli převraty, nenajdouli se prostředky a léky vydatné pro tyto choroby společenské. Tyto naléztí jest úlohou vědy zvláště hospodářské a politické vůbec, úlohou života a zkušenosti.

§ 122.

Mnozí myslitelé a domnělí spasitelé pokusili se o to, vystaviti plány rozličné, na nichž mínili založiti blahobyť lidstva proměnivše prvě zúplna nynější jeho ústrojí. Ale všechny ty a takové posud učiněné návrhy jsou nedržemné a neuskutečnitelné, pokud se dotýkají samé zásady osobního a dědičného vlastnictví. Socialismus a komunismus zouživ toto, zrušil by tím v lidech i všechn podnět a popud k činnosti, výmyslivosti, k práci a výrobě; tím by zastavil netoliko postup průmyslu a vynalézání nových strojů, slibujících konečně hojností své výroby dostatek pro všechny, ale nechal by v zapomenutí přijítí i stroje již nalezené, nechal by

zrezavěti ty jenž pracují, a uvedl by takto netoliko mezi dělníky, ale mezi všechny stavy právě tu chudobu, právě ten nedostatek všech statků a potřeb, jež návrhy svými odstraniti zamýšlí. Jsou však zajisté jiné prostředky platné, nepodvracující samého základu veškerého společenského ústrojí našeho; takových pak vytknouti a vysvětliti jest úkolem badatelů a vědců, jich v život společenstva uvedení aneb aspoň jich chránění ve samočinném postupu jest úkolem moudrých a spravedlivých vlád. Takové prostředky jsou zvláště *associace*, to slovo veliké budoucnosti; moudré řády společenské a průmyslové, cechovní, tržební, fabriční a policejní, moudré rozdělení práce mezi pohlaví a věky, obrácení závodů průmyslních z měst na venek. Dále vyučování živnostní a pravá osvěta lidu pracujícího zvláště o všem tom co k výrobě náleží, a jak se výnosy její rozdělití musí, kterážto by jej odnaučila viděti často nespravedlivost tam, kde jí není; konečně vyučování takové, kteréž by pečovalo aspoň touž měrou o ušlechtnění srdce a zakořenění v něm zásad mravnosti a zbožnosti, jako osvícení rozumu.

Příkrostiti a ukrutnosti soutěže a převratům obchodním mohou se mimo dobré řády obchodní ještě i spolky a *assurances* platně opřítí a proti tyranství a výhradné moci kapitálů může stát s velkým prospěchem podporovati i zaváděti rozmanité ústavy, úvěreční banky, spořitelny atd.

Těmito cestami je možná zachovati společenstvu náramné výhody velkotvárné výroby, aniž třeba spolu snášeti všechny neřesti, kteréž jí provázejí; při moudrém těchto věcí opatření nebude také dělníkům třeba k vůli hojnosti výroby a pro pohodlí jiných trpěti na mravnosti aneb k obdržení výživy zdraví své obětovati, a tak dle trefných slov *klassika: Propter vitam vivendi perdere causas.*